

*Т.І. Конончук,
професор
(Академія адвокатури України)*

Етико-естетичний дискурс в епістолярії Василя Стуса

Ключові слова: етико-естетичний дискурс, епістолярій, творчість, вимогливість, громадянські мотиви, психологія творчості.

Виходимо з тієї точки зору, що епістолярій письменника має художньо-естетичну вартість, відкриває реалії авторського буття, є способом письменницького самовираження і в такій формі виходить за межі інформативності, несе високий ступінь синтезу поглядів про події і явища. Українське літературознавство напрацювало певний досвід наукових дослідів письменницького епістолярію, зокрема в працях Л. Вашків [1], І. Забіяки [2], М. Коцюбинської [3], В. Кузьменка [5], Г. Мазохи [7] та ін. Справді, “лише листування дає можливість дізнатися про широкий діапазон складних і дрібних проблем – від найвідомішого до найпотамнішого в житті автора листа, суспільства відповідного періоду” [2, 3]. Безперечно, має рацію В. Кузьменко, коли зазначає, що “вивчення письменницького епістолярію повинно проходити не стільки у фактографічному аспекті, (...) скільки у психологічному та естетичному” [5, 45–46]. На наш погляд, актуальним є вивчення етико-естетичного дискурсу в епістолярії, особливо, коли йдеться про таку постать, як Василь Стус. Його епістолярій цінний тим, що дозволяє глибше зрозуміти позицію автора, його етико-естетичні критерії, демонструє те, що і за умов ув’язнення митець був активним учасником літературного процесу.

Специфіка листів з ув’язнення у В. Стуса зокрема витікає з обмеженої можливості

спілкування, а відтак листи навіть при їх дозованості (відомо, що листування для ув’язнених було лімітоване певною кількістю листів) виступають засобом комунікації із зовнішнім світом. Вони містять багато роздумів з різних приводів минулого, майбутнього. Фактаж сьогоденного з життя адресата, тим більше безраднішого, не принесе, за розумінням їх автора, емоційного задоволення читачам, особливо рідним, тому вишуковуються теми, що виводять лист на рівень есеїстики, мемуаристики, в чому також особлива їх цінність. Навіть листи до рідних є явищем літератури, оскільки містять багато тематичних пластів, що мають не лише родинно-побутове значення, а несуть у собі загальнолюдський зміст, виконують пізнавальну та естетичну функції, розкривають особу автора-письменника, особливості його творчої майстерності, відповідно листи з іншими художніми текстами створюють багатогранний і глибокий портрет творчої особистості.

Як відомо, письменницький епістолярій є безцінним джерелом глибокого пізнання психології творчості автора, його етико-естетичного дискурсу, який накладається на поведінку й творчість, Безцінною часткою творчої спадщини Василя Стуса, зокрема, її морально-етичної парадигми є листи, які склали два томи у його повному зібранні творів. Це дві книги шостого тому, де до

першої книги увійшли листи до рідних (до батьків, дружини й сина), а до другої – до друзів та знайомих. З листів Василь Стус окресленіше постає як людина, поет, громадянин.

Функціонально письменницький лист адресується до широкої аудиторії, хоча й має конкретного адресата. Багатофункціональне спрямування забезпечується насамперед такими чинниками, як широкий тематичний спектр, діалогізація, специфічна структура, формалізована рамка, створювана за допомогою прескрипту й клаузули, поєднання різних стильових систем тощо.

Для розгляду візьмемо родинні листи, які, на перший погляд, можуть мати домінуючий приватний дискурс [8]. Але характер Василя Стуса – письменника і громадянина, обставини буття в умовах ув'язнення виявляють потужну етико-естетичну парадигму, морально-етичні пріоритети; відтак приватні листи несуть у собі могутній етико-естетичний дискурс, яскраво виявляють творчу особистість автора, який і в умовах несвободи залишається спраглим до своєї творчості і до нового освоєння світового творчого досвіду.

Родинні листи ілюструють широке тематичне розмаїття. В них зустрічаємо наскрізні теми чи епізодичні, хоча епізодичність не несе в собі змісту фрагментарності, недомовленості: тема завжди лаконічно маркує широкий контекст. Зокрема, про авторські інтенції, як-от: “Боюсь наврочити, але поки я маю кілька добрих днів для писання, і дай Боже, аби так було і надалі” [8, 114]. Наприклад, коли автор веде мову про свій окремих твір, то через нього відкривається потужна робота поетичної думки. Наприклад, у листі до дружини від 7.01.1975 “Тепер, Вальочку, перепису трохи своїх дозвершень...” [8, 115]. Далі автор записує свої вірші. Чи в тому ж листі наводиться переклад із Рільке російською мовою з журналу “Филологические науки”, називається перекладач Н. С. Литвінець, дається оцінка перекладу, через яку виявляються естетичні критерії у художній смак самого діариста, вимоги до перекладацької діяльності, оцінка конкретного зразка: “Пе-

реклад нерівний, початок енергійний і досить оригінальний, але багато самодоточень і розріджень авторського тексту” [8, 115].

Висловлювання в кожному разі своєї думки, позиції щодо того чи іншого мистецького явища виявляє своєрідний епістолярний дискусійний чинник. Аргументаційними опонуючими фактами наводяться твори, як, наприклад, у випадку з текстами Рільке в перекладі російською; в іншому епізоді автор повертається також до своїх перекладів улюбленого автора. Думки Стуса опонують іншому перекладачеві, виявляють скрупульозні пошуки точного, відповідного до Рільке слова, образу, як-от, наприклад: “Маю клопіт із місцинами, а особливо – “місць моїх” – але, Бог відає, що там я, шукаючи знайду, хоч усе зрозуміло, що мав на увазі Рільке, але чого я віддати поки не можу” [8, 115]. Отже, Стус підкреслює, що його переклад ще в роботі, він нотує свої переклади сонетів з Рільке, фіксує думки стосовно знайдених варіантів, хоча авторські пошуки тривають: “Це третій сонет. Маю такі варіанти... (вони наводяться – Т. К.). Справді, “між висловлюваннями встановлюються діалогічні стосунки” [7, 161], і це виявляє своєрідний ефект і дискусії, і самодискусії, і скрупульозного саморедагування.

Листи ілюструють високі естетичні критерії і вимогливість до свого поетичного слова. Наприклад, у листі до батьків від 7–10.12. 1975 р.: “Тим часом переписую свої старі вірші. Хочу мати їх підправлений і дороблений чистопис. Отже, дещо доробляю, дещо змінюю, дещо відкидаю. (...) Поки переписав понад 60 віршів. Приміряю їх до концентру, а цей концентр має орієнтовний смисл палімпсестів” [8, 199].

У листах В. Стуса простежуємо вимоги автора до оточуючих, родини, до себе. Педагогічні настанови базуються на етико-естетичних засадах автора, справді, це “своєрідна педагогічна поема” [4, 234]. Наприклад, до сина Дмитра в листі від 26.02.1976 р. читаємо, що треба гартувати здоров’я, бо “від здоров’я залежить, чи будеш ти козаком, чи ні” [8, 217]. Тисну, каже, руку, – знову етичний чинник і авторське

пояснення, яке в цьому переконує: “бо ж чоловік хлюпає хлопцям не подобає” [8, 217].

Вчить вдумливо сприймати мистецькі явища, вчитися оцінювати їх, як-от кіно: “Ти бачив кіно, чи гру. Перекажи його, подумай, чи добре грав той чи інший актор чи гравець” [8, 217]. Запрошує сина описувати свої враження: “Отак напиши, а через місяць – перечитай. Побачиш, що міг би написати краще” [8, 217]. Це, розуміємо, із власного досвіду: вимогливість до свого слова, вивіряння його на влучність, точність, довершеність. Слушно відзначила дослідниця творчості та адресат дуже багатьох листів В. Стуса Михайлина Коцюбинська: Стусові “поради – не сухо-дидактичні, інтонація – спокійна, роздумлива, довірча. Без нетерпимості, безапеляційного “так і тільки так” [4, 235]. А наприклад, лист від 1.02 1985 р. з порадами до сина стосовно його майбутньої праці, загального рівня взагалі, це поради, що несуть у собі критерії етичного й естетичного для кожної людини, бо засновані на високих морально-етичних принципах, спрямовують на орієнтування в океані світової культури, будування себе і своєї перспективи в світі. Ці поради будуть актуальними завжди як етико-естетичні настанови, вочевидь, людям різного віку, взагалі всім, хто потребує перегляду своїх життєвих орієнтирів.

З оцінками Василя Стуса естетичних явищ важко не погодитися, як і з тим, що таке вища освіта: “А що стосується касти людей із вищою освітою – то це вже залежить од кожного: хто чого вартий, до чого прагне” [8, 483].

Як і Григорій Сковорода у філософських трактатах, так і Василь Стус у листах наводить багато підтверджувальних прикладів із світової культури, хоча вже свою думку висловив. Як-от із прикладом з філософського трактату “На самоті з собою” Марка Аврелія, який писав, що “кожен вартує стільки, скільки варта мета, до якої людина прагне. Що більша мета – то більша людина. Отож, смисл життя – мати якомога більшу мету, цю мету зробити своєю, зробити собою, тобто помінятися з нею місяцями, інакше – з головою зануритися в ній – геть до остан-

ку, до повної втрати самого себе” [8, 483]. Приклад давньоримського імператора й філософа і коментар адресанта становлять єдине ціле по суті, бо обрані автором для аргументації, для переконливості. І наступна фраза В. Стуса в цьому вкотре переконує: “Оце єдиний принцип для твого, Дмитре, віку. Хай ця мета, як океан, розбудить у тобі океанічні сили. І не для того, щоб ти став великий, а для того, щоб ти став океаном, щоб загубив себе у великому. А велике – це єдина комора схову, куди варто здавати свої речі. Шкода людей, які не мають свого океану” [8, 483]. Приклад у наведеному вище листі 1985 р. універсальний, його морально-етичне спрямування в підтексті – до широкої аудиторії.

Так само універсальним акцентом виявляє себе думка, висловлена 1976 р. синові Дмитрові на його 10-річчя: “Будь щасливий, сину, тобто прагни гідно прожити своє життя” [8, 250]. Отже, домінуючий критерій для Стуса – гідність. І він розгортає свою думку: “Таке щастя – в наших руках. І воно дається – сміливим і чесним людям” [8, 250]. Життя самого Стуса – у названих ним критеріях.

Інший приклад-настанови для молоді, що впливає з конкретного прикладу-побажання сестрі Тані в листі 4.04.83 р. Вона не вступила до вузу, і брат наставляє її, як важливо обрати правильно життєвий шлях, не втратити, не розгубити коштовний час, якого в молодості здається багато: “Юність, Таню, небезпечна тим, що все є (тут і далі підкреслення В. Стуса – Т. К.), а тому тяжко вибрати: очі розбігаються. В цьому перевага й вада молодості. Але: треба обрати правильно (вища освіта – це елементарна необхідність, бажано лише, аби впізнати свої на ціле життя інтереси), а юність не втратить на своїх розкошах. У житті найнебезпечніше (хоч, здається, все навпаки) – середина. Скажімо: вуз потрібен не заради диплому, а заради шляху” [8, 435].

Листи Василя Стуса виказують мудру, толерантну людину в прагненні спрямувати молодших, поділитися власним досвідом найкращих етико-естетичних спостере-

жень, вражень. Прикметно, що в цьому контексті виявляє і ставлення самого Василя Стуса до епістолярію інших. Так, у листі від 15.04.82 р. він радить синові почитати листи Флобера: “Ти матимеш велику відраду – яка це була прекрасна, ніжна, мудра душа!” [8, 421]. Таким постає і Василь Стус у листах до своїх рідних: уважним, ніжним, щирим, люблячим.

Василь Стус стоїчного плану людина, і це його осмислена поведінка, його етичний імператив. Він знаходить суголосність своєї поведінки з прикладами в світовій культурі і повідомляє своїм рідним в одному з листів (3.03.85 р.): “Недавно надивався на цікаве зауваження Жана Кокто, сучасника і друга Пабло Пікассо. Він пише: “Дев’ять муз повідали мені ще в юності, що поет – у принципі опозиціонер, що його особа являє своєрідну тюрму, звідки втікають твори, за якими суспільство посилає навздогін поліцію і собак, oprіч тих випадків, коли їхню незвичну ходу приймають за вицаблучування блазня або п’яниці. Він звинувачений від народження, оскаржений за професією, оскаржений по службі” [8, 487]. Підтверджується суголосність наведеної фрази лаконічним авторським коментарем: “Цікаво, правда? Отож, усе в мені так, як і має бути – в справжньому варіанті” [8, 487].

Листи до рідних містять багато прикладів безкомпромісної вимогливості. І це стосується різних аспектів людського життя, як і творчості. Наприклад, стосовно раннього шлюбного наміру сина в листі від 1.02.85 р. Батько стурбований, але знаходить заспокоєння в тому, що, можливо, такий шлюб убереже сина “од химерників перехідного віку” [8, 484], бо для Василя питання шлюбу, сім’ї, як бачимо і з його життя, і з його листів, – одне з найвищих людських чеснот. Тому він наводить етичні традиції роду, даючи батьківську настанову: “Нагадаю тільки, що ми, Стуси, могли б повторити за Гайяватою: ми із роду давніх азрів, / як полюбили – вже до гробу” [8, 484].

Неодмінним чинником епістолярію, безумовно, постає автобіографічний. Події суспільного життя, що конкретно стосуються родини, села, виливаються в листах

у своєрідний літопис епохи. Такими автобіографічними сторінками є картини спогадів з дитинства, що ілюструє особливості психології, творчої натури, а окремі факти подають узагальнюючі картини біографії народу, як-от, наприклад, у листі до сина 25.04.79 р. Крім спогадів суто особистих, описано враження від третього голоду ХХ ст. – 1946–1947 рр. Василь Стус поміщає інформацію не лише про рідного Дмитрового діда і свого батька, а й через нього показує типову для України того часу картину переживання голоду: “Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато – з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам’ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3–4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас кінчив на відмінно – і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна” [8, 346].

Автор листа в лаконічних рядках дав інформацію, якої більше в підтексті, аніж вочевидь: портрети вождів на грамотах, даних дитині в соціалістичній країні, де люди пухли з голоду, а батько помирав від того голоду, а народ рятувався коржами зі жмиху, тим, що мало б викидатися, але в екстремальних умовах було рятівною соломинкою порятунку за життя. Цей лист містить багато коротких, але красномовних фактів про “щасливе” Стусове дитинство і реалії радянської тоталітарної країни. І про перші штаненята (лише десь років у чотири), про перший костюмчик у четвертому класі, який мати пошила для сина сама, про перший сукняний костюм аж у 9–10 класі тощо. Про пізніші, вже після голоду 1946–1947 рр., факти, коли селянинові, як і раніше, не дозволялося підібрати для першої життєвої потреби колоски вже з вижатого поля, власне зі стерні: “Пам’ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся – по стерні за мною гнався об’їждчик – я втівав, але він – верхи на коні (безтарка з парокінню) – наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав,

що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали” [8, 347]. Без коментарів подано етичний ідеал радянської системи: нехай зогниє, але людям не дозволити взяти. Автор лаконічно каже, що збирав колоски по стерні, отже, урожай уже зібрано й вивезено. Але й до стерні людям зась!

Стус закладає високий етичний ідеал суспільних відносин через приклади великих постатей. Наприклад, у розповіді про Бетховена захоплюється стійкістю і волею цієї людини; говорячи про Бетховена, водночас у підтексті каже і про себе: “...або світ прийме мене таким, як я є, як мене народила мати – або вб’є, знищить мене. Але я – не поступлюся!” [8, 348]. Для посилення логічних наголосів, експресії вдається, як бачимо, до індивідуальної пунктуації, яка логічна й переконлива. Етичний ідеал виявляє ставлення до життя, до питання самореалізації, що подано синові як приклад з життя Бетховена, а прочитується і як самовираження автора: “І з кожної своєї миті, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, а я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів” [8, 348]. З того, що хотів донести, розшифровуючи, автор висноує загальнолюдські морально-етичні пріоритети гуманістичного співжиття: “А що хотів донести? Що люди мають жити, як янголи: з любов’ю одне до одного, з почуттям, що всі люди – брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. (...) Бо все – живе і хоче жити. Тож хай живе – усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями. (...) Усе, що ми зробимо доброго, піднесе небо ще вище, від нашої доброти хмари стануть біліші, а небо – голубіше, а сонце – ясніше” [8, 349].

Роздуми про Бетховена і людину взагалі, її морально-етичний код сповнено публіцистичними інтонаціями, вони природні в даному контексті, оскільки автор, спрямовуючи до етичного, прагне іти до адресата через почуття – цей тонкий індикатор ставлення до людини. Даний лист Василя Стуса до сина є своєрідною програмою позиції і поведінки в житті самого

автора. Він знає силу прикладу. Тому після розповіді про Бетховена, який створив себе, довів свою самотність (а цю здатність, за Стусом, має кожна людина), він переходить на образ провідника народу і для цього звертається до біблійного образу Мойсея. Не маючи змоги безпосередньо спілкуватися з сином, ретельно описує історію Мойсея, його народу, що довго жив у єгипетській неволі, і про те, що Мойсей, хоч і “купався в молоці при дворі фараона” [8, 349], відмовився від єгипетського для себе раю, прийняв рішення вивести свій народ із рабства. Автор наголошує в коментарях на етичних параметрах людини, що для неї не сита їжа важлива, а “воля – найвище в світі, чого потребує людина” [8, 350]. Логічні і в характері Стуса висновки про те, що він, прочитавши поему про Мойсея, “став літератором” [8, 350], причому, як бачимо, в месіанському значенні. Звертання В. Стуса до сина і спрямування – саме до найвищих етичних критеріїв: “Я дуже хочу, аби ти виріс чесним, мужнім, мудрим чоловіком. Бо людина буває тільки така” [8, 350].

Авторські порівняння, метафори виявляють поетичну натуру діариста: “Інша (людина – Т.К) проживе, проскніє, прожере не з одного єгипетського глечика – поки й гегне. А чи була вона людина? Чи було в неї життя? Чи залишила вона по собі добрий слід?” [8, 350]. Стилістичний прийом введення запитальних речень посилює публіцистичність, спрямовану на адекватність розуміння думки.

Епістолярій ілюструє оцінювання явищ літератури, які по мірі можливості, за обставин ув’язнення й заслання, Стус тримає в полі зору. Як-от, наприклад, про перечитане оповідання Григора Тютюнника в журналі “Вітчизна”, судячи з листа, вочевидь, 1981 р., порівнює його письмо з Василем Шукшиним: “він чистий варіант Шукшина Василя – і не бідніший, ні” [8, 412]. Виявлення естетичних ознак у текстах інших авторів демонструє авторські підходи, його власні пріоритети. Наприклад, стосовно повісті Маркеса “Історія одного вбивства” нотує: “Прегарне письмо, але теми, звичай-

но, не дуже багато в творі, хоч є прагнення до притчовості, побагачення...” [8, 412].

Справді, епістолярна спадщина Василя Стуса, як зазначає Михайлина Коцюбинська, – “своєрідний нерукотворний пам’ятник собі. Магічне свічадо, в якому віддзеркалено і навечно збережено для нащадків образ поета і людини” [4, 240]. Його епістолярій розкриває “специфіку письменницького листування” [6, 59], виявляє його особливості в умовах несвободи. І навіть у приватній кореспонденції письменника

спостерігаємо безпосередній зв’язок із сучасним авторів літературним процесом, органічну вписуваність у цей процес. Отже, у творчих зв’язках до рідних (дружини, батьків, сестри) листи Василя Стуса виступають як записи намірів, ілюструють реалізацію творчої інтенції в оригінальних віршах, перекладах, виявляють естетичні та етичні критерії стосовно різних явищ і фактів людської діяльності, складають своєрідну еталонну матрицю етико-естетичного дискурсу автора.

Список літератури:

1. *Вашків Л.* Епістолярна літературна критика / Л. Вашків. – Тернопіль, 1998.
2. *Забіяка І.* Епістолярна спадщина Василя Горленка / І. Забіяка. – К., 2002.
3. *Коцюбинська М.* “Зафіксоване й нетлінне” / М. Коцюбинська. – К., 2001.
4. *Коцюбинська М.* Епістолярна творчість Василя Стуса / М. Коцюбинська // В. Стус. Твори: у 4 т., 6 кн. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 2. – Листи до друзів та знайомих. – Львів, 1997.
5. *Кузьменко В.* Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. – К., 1998.
6. *Кузьменко Н.* Ніжин в епістолярній прозі М. Гоголя і Є. Гребінки // Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 59 – 63.
7. *Мазоха Г.* Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: Жанрово-стильові модифікації / Г. Мазоха. – К., 2006.
8. *Стус В.* Твори: у 4 т., 6 кн. / В. Стус. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 1. – Листи до рідних. – Львів, 1997.

РЕЗЮМЕ

В статье прослеживаются характерные особенности этического-эстетического дискурса в эпистолярии Василия Стуса на примере его писем к родным, в которых проявляется позиция автора к творческим вопросам, развитию творческих особенностей человека, критерии этических и эстетических идеалов.

SUMMARY

The article deals with peculiar demonstration of ethic and esthetic discourse in the letters of Vasyl Stus to his alliance. These letters show author’s position towards arts and creative issues, development of creative abilities of a man, criteria of ethic and esthetic ideals.

Рекомендовано кафедрою української філології та культурології

Подано 27.03.09